

AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER DDR
ZENTRALINSTITUT
FÜR ALTE GESCHICHTE UND ARCHÄOLOGIE

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

BSB B.G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

1987

THEODORVS GAZA

M. TVLLII CICERONIS LIBER DE SENECTVTE
IN GRAECVM TRANSLATVS

EDIDIT

IOANNES SALANITRO

BSB B.G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

1987

**Bibliotheca
scriptorum Graecorum et Romanorum
Teubneriana
ISSN 0233-1160
Redaktor: Günther Christian Hansen
Redaktoren dieses Bandes: Christian Collatz und
Günther Christian Hansen**

ISBN 3-322-00360-4

© BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1987

1. Auflage

VLN 294/375/14/87 · LSV 0886

Lektor: Manfred Strümpfel

Printed in the German Democratic Republic

Gesamtherstellung: INTERDRUCK Graphischer Großbetrieb Leipzig,

Betrieb der ausgezeichneten Qualitätsarbeit, III/18/97

Bestell-Nr. 666 365 1

05400

PRAEFATIO

Antequam rationem atque consilium huius editionis exponam, de Theodori Gazae vita et scriptis breviter disserere mihi liceat.¹⁾ Gaza, vir Graecus, Thessalonicae anno 1400 natus, patria urbe a Turcis capta (a. 1430) cum exul in Italiam pervenisset, Mantuae apud Victorinum Feltrensem moratus est ibique intra aliquot annos Latinam linguam perdidicit. brevi autem tempore tam doctum tamque optimarum litterarum studiosum se ostendit, ut in Italia eloquentiae famam praecaram nonnullis operibus utraque lingua conscriptis adipisceretur: itaque anno 1440 Ferrariae, in Estensium urbe, linguae Graecae professor factus est. deinde (a. 1451) una cum multis aliis litterarum Graecarum Latinarumque cultoribus Romam vocatus est a Nicolao V, pontifice Romano, cuius hortatu in Graecos scriptores Latine reddendos et in Latinos auctores Graece vertendos operam impendit (quo tempore, ut videtur, Ciceronis librum *de senectute* in Graecam linguam transtulit).²⁾ post Nicolai pontificis obitum (a. 1455) ab Alphonso, rege Neapolitano, invitatus Neapolim adiit, ubi quendam honorificum locum obtinuit et usque ad regis mortem (a. 1458) permansit. postea Romam rediit (ubi Bessarionis cardinalis magna gavisus est gratia), necnon in Estensium urbem³⁾, in qua doctoris publici munus gessit et

1) De Theodori Gazae vita et scriptis copiosius hi viri docti disputaverunt: H. Hodijs, *De Graecis illustribus linguae Graecae litterarumque humaniorum instauratoribus, eorum vitis, scriptis et elogiis*, Londini 1742, 55–136; Ch. Fr. Boerner, *De doctis hominibus Graecis litterarum Graecarum in Italia instauratoribus*, Lipsiae 1750², 121–136; É. Legrand, *Bibliographie hellénique*, 1, Paris 1885, 31–49. quod ad eius nominis variam scripturam attinet (*Θεόδωρος ὁ Γαζής*, *Theodorus Gaza*, *Th. Gazinus*, *Th. Gazaeus*, *Gaza* etc.: de quibus nominibus cf. M. E. Cosenza, *Dictionary of the Italian Humanists*, 2, Boston 1962, 1563–1600), nomen *Theodorum Gazam* vel tantum *Gazam* ex consuetudine recipere malui.

2) De hac priore, nisi me fallo, translatione vd. quae scripsi p. XII sqq. et passim. tamen de chronologia, quam supra indicavi, non omnes critici consentiunt: ex. gr. E. Pinto, *Teodoro Gaza. Epistole*, Napoli 1975, 12 anno 1433 compositam esse infirmis quidem argumentis nisus hanc translationem putat; communis autem opinio (vd. ex. gr. J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, 2, New York 1958, 62) pontificis Nicolai V temporibus eam recte ponit.

3) Cf. H. Hodijs 58.

PRAEFATIO

alteram recensionem libri *de senectute* in Graecum conversi ad usum scholae fortasse confecit.¹⁾ paulo post in paupertatem redactus in Brutios se contulit, ubi privatus vixit et iam aetate proventus anno 1475 diem obiit supremum.²⁾

De illius vita satis. nunc venio ad scripta. Gaza, ut inter omnes constat, de Graecis Latinisque litteris bene meritus non solum nonnulla scripta sua et Graece et Latine composuit, sed etiam haud pauca Graeca opera in Latinum et quaedam opuscula Latina in Graecum convertit.³⁾ quod ad scripta Graeca attinet, haec maioris ponderis sunt⁴⁾: (a) *grammatica Graeca*; (b) *liber de mensibus Atticis*; (c) *tractatus de origine Turcorum*; (d) *canis elogium*; (e) *de spontaneo et invito*; (f) *de fato*. praeterea nonnullas epistulas nuper editas⁵⁾ ad fratres, ad Bessarionem aliosque viros doctos missas Latine atque Graece conscripsit. quod vero ad eius translationes attinet, ex Graeco in Latinum sermonem interpretatus est: (a) Aristotelis *problemata* et (b) Aristotelis *de historia animalium libros X* (quas translationes postea retractavit), praeterea (c) Theophrasti *de historia plantarum*; (d) Alexandri Aphrodisiensis *problemata*; (e) Apollonii grammatici Alexandrini *de constructione verborum*; (f) Herodiani *de numeris*; (g) Origenis *contra Celsum*; (h) Dionysii Halicarnassei *praecepta de oratione nuptiali*; (i) Aeliani *de instruendis aciebus*; (l) Hippocratis *aphorismorum sectiones VII*; ex Latino autem sermone in Graecum praeter librum *de senectute*, de quo diximus, vertit duo alia Ciceronis opera, ut videtur, libros dico *de amicitia* et *de officiis*, et duo opuscula Michaelis Savonarolae (*de balneis et thermis naturalibus omnibus Italiae sicque totius orbis et physiognomiae speculum*). praeterea Graecas interpretationes opusculi Ciceroniani de somnio Scipionis⁶⁾ et Caesaris

1) Nam codex Turicensis (T), qui alteram, ut opinor, recensionem exhibet, in urbe Estensium scriptus est (vd. infra p. XI). de gravibus sane quaestionibus ad duplicem recensionem pertinentibus vd. praesertim haec opuscula mea: (a) S⁵ 284–296; (b) S⁶ 319–350 (vd. etiam quae infra scripsi p. VIII n. 1).

2) Tamen de Theodori Gazae mortis anno docti viri dissentiunt; manifeste autem errat Pinto 22, qui anno 1478 Gazam vita excessisse putat; nam cum alia argumenta ad eius confutandam opinionem afferri possunt tum illud Angeli Politiani epigramma *In mortem Theodori Gazae*, quod profecto anno 1475 compositum est (cf. É. Legrand 40).

3) Omnia eius opera accurate collegit M. E. Cosenza 1563–1571.

4) Scilicet cetera minoris momenti scripta — de quorum paternitate ambigitur — apud Cosenza inveniri possunt.

5) Cf. E. Pinto.

6) Re vera haec metaphrasis Maximo Planudi tribuenda est; cf. M. Gigante, Ciceronis *Somnium Scipionis* in Graecum a Maximo Planude translatus, PP 60, 1958, 173–194.

commentariorum de bello Gallico¹⁾ commemorabo, quae Gazae perperam tribuuntur.

In universum autem iudicia eruditorum qui vel Gazae ipsius temporibus vel aetate recentiore floruerunt — ut Fr. Philephus, L. Carbo, P. Crinitus, M. A. Sabellicus, H. Barbarus, A. Manutius et multi alii — de Nostri translationibus tam benevola fuerunt ut verae ac genuinae laudes videantur.²⁾ quod tamen ad libellum Ciceronianum, de quo agimus, singillatim pertinet, dicendum est eum, nisi pessimum, plerumque indiligentiorum iudicatum esse: liceat referre tantum ex. gr. opiniones et Scaligeri³⁾: „Non solum autem in versibus desiderabis diligentiam, castigatum iudicium, sed etiam in soluta oratione, in qua multa sunt, quae meliora fieri possunt: quaedam etiam quae mutari debeant“; et Kraftii⁴⁾: „Neque . . . ubique probanda est Gazae interpretatio: non pauca enim ad suum arbitrium, Ciceroniana verba parum curans, nunc mutavit, nunc omisit, nunc adiecit. quo accedit, ut malae notae codicem secutus sit, quum Latina converteret in Graecum sermonem“; et Hessii⁵⁾: „Denique ut meam de hac interpretatione sententiam cum lectoribus communicem, Gaza linguae Latinae non satis gnarus et usus codice in deterioribus habendo, multis locis nec recte intellexit nec ea qua par erat diligentia interpretatus est Ciceronem, modo mutans et transponens, modo addens, modo circumcidens“; et Weberi⁶⁾: „Adde Gazam Latine quidem haud indoctum, discrimen tamen utriusque linguae vel non satis cognitum habuisse, vel non semper servasse atque non modo sententias Ciceronis commutatis verbis structurisque interdum paullo obscuriores reddidisse, sed etiam vestigia orationis Latinae prementem Graecitate non ubique optima usum fuisse.“ quid plura? discrepantia inter criticorum iudicia de Gaza interprete tum libri *de senectute* tum ceterorum

1) Haud dubie haec translatio non Theodori Gazae, sed incerti auctoris est: cf. H. I. Heller, *De Graeco metaphraste commentariorum Caesaris*, *Philologus* 12, 1857, 107–149 (tamen L. W. Daly, *The Greek Version of Caesar's Gallic War*, *TAPhA* 77, 1946, 78–82 Florentino duci Piero degli Strozzi [†1558] eam tribuit).

2) Omnia haec elogia in dissertatione Hodii 80–91 collecta sunt: ad eas paginas lectorem remittere liceat.

3) I. Scaliger, *De versibus Ennii et aliorum a Gaza conversis in libro Ciceronis de senectute*, Lugduni Batavorum 1626 (editio postuma), 94.

4) F. A. Kraft, *Annotatio critica ad Ciceronis Catonem Maiorem*, cap. I, praemissa brevi disputatione de critica veterum scriptorum interpretatione, Stuttgartiae 1843, 46.

5) Ph. C. Hess, *Cato Maior, Somnium Scipionis, Laelius et Paradoxa ex Graecis interpretationibus Th. Gazae*, Max. Planudis, Dion. Petavii, Adr. Turnebi, Halae Sax. 1833, VII.

6) C. F. Weber, *Dissertatio de Latine scriptis quae Graeci veteres in linguam suam transtulerunt*, Casselis 1852, 54.

PRAEFATIO

operum, quae supra commemoravi, manifesta apparet; ea tamen mea quidem sententia facile explicari potest, si hoc animadvertimus: probabiliter eruditi, qui nostram interpretationem reprehenderunt, recensionem priorem, quam, nisi fallor, septemdecim codices tradunt, non alteram emendatiorem a Gaza ipso post aliquot annos curatam et ab uno codice exhibitam consideraverunt et iudicaverunt.¹⁾

Nunc de codicibus qui Gazae interpretationem praebent mihi disserendum esse censeo. octodecim sunt codices Graeci, quos quidem noverim, qui Gazae metaphrasim tradunt.²⁾ hi autem sunt:

- B** Bernensis Gr. 287 (Stadtbibliothek, Bern), saec. XV, chartaceus, miscellaneus, alt. mm 270, lat. mm 180, cuius singulae foliorum paginae plerumque triginta lineas exhibent, a Georgio Hermonymo exaratus, foliis scriptis 74 constat.

ff. 43^r – 74^r M. Tullii Ciceronis dialogum *de senectute* a Theodoro Gaza translatum continent, cui haec inscriptio praeposita est: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίου διάλογος περὶ γήρως. Κάτωρ ἢ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου*. nulla sequitur subscriptio. hunc codicem descripserunt H. Hagen, *Catalogus codicum Bernensium* (Bibliotheca Bongarsiana), Bernae 1875, 309, necnon H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs des Bibliothèques de Suisse*, *Centralblatt für Bibliothekswesen* 3, 1886, 38.

- Be** Bucurestinus Gr. 452 (olim 602) (Biblioteca Academiei, București), saec. XVI, chartaceus, miscellaneus, alt. mm 210, lat. mm 140, lin. 34, ff. 1041.

Inter folia 179^r – 198^r comprehenditur Gazae interpretatio, cui haec inscriptio praeposita est: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίου διάλογος περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου*. nulla subscriptio. hunc librum descripsit C. Litzica, *Catalogul manuscriselor Grecești, București 1909*, 289 – 293 (cf. etiam P. Moraux, D. Harlfinger, D. Reinsch, J. Wiesner, *Aristoteles Graecus. Die griechischen Manuskripte des Aristoteles*, I, Berlin – New York 1976, 90 – 97).

1) Utriusque recensionis lectiones contuli in opusculis meis supra memoratis (vd. supra p. VI n. 1), necnon in huius editionis commentario: hic et illic, nisi fallor, recensionem β, codice Turicensi traditam, fideliolem correctiolemque quam α esse demonstravi. si quis forte miretur tantum ab uno codice alteram recensionem traditam esse, legat ille, quaeso, quae de hac re scripsi in S⁸ 201 sq. (de quaestionibus ad codicem unicum pertinentibus vd. Sc. Mariotti, *Codex unicus e editori sfortunati*, *Studi in onore di L. Traverso*, Urbino 1971, 837 – 840). de utriusque autem translationis more antiquis temporibus usitato vd. H. Emonds, *Zweite Auflage im Altertum*, Leipzig 1941 et praesertim S⁵ 284 – 296. denique quod ad Gazae sermonem spectat in utraque recensione cf. opusculum nuper laudatum (S⁸) et passim cetera scripta mea; de re in universum vd. etiam G. Böhlig, *Volkssprache und Reinsprache im griechischen Mittelalter*, Berlin 1957.

2) Omnes hos codices per imagines lucis ope expressas (praeter C et T, quos ego pervolvere potui) ipse inspexi et perattente contuli. mentio praeterea est facienda de duobus codicibus nunc deperditis: Berolinensi 391 (de quo vd. C. de Boor, *Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1897², 226) et Escorialensi M IV 5 (quem descripsit G. de Andrés, *Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de el Escorial*, El Escorial 1968, 295).

PRAEFATIO

Bruxellensis Gr. 11291—93 (Bibliothèque Royale, Bruxelles), saec. Br XV^{ex}, chartaceus, miscellaneus, alt. mm 276, lat. mm 195, lin. 30, ff. 112.

Inscriptionem *Μάρκον Τυλλίον Κικέρωνος Ῥωμαίων διάλογος περὶ γήρως. Κάτων ἢ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου* sequitur interpretationis Graecae textus (ff. 1^r—16^r). subscriptio deest. hic codex Michaelis Apostolidis (ff. 1^r—16^r) et Aristobuli Apostolidis (ff. 16^v—112^r) manibus exaratus est; antiqui possessores fuerunt sodales societatis Iesu urbis Antuerpiae: sic docet H. Omont, Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Royale de Bruxelles et des autres bibliothèques publiques de Belgique, Revue de l'instruction publique, 1884—85, 30 (vd. etiam M. Wittek, Manuscrits et codicologie, Scriptorium 7, 1953, 287).

Catinensis arm. 1 ms. V. 19 (Biblioteca Universitaria, Catania), saec. C XV, chartaceus, alt. mm 210, lat. mm 145, lin. 20, ff. 30.

Continet tantum Gazae interpretationem dialogi Ciceroniani *de senectute*, cui haec inscriptio praeposita est: *Μάρκον Τυλλίον Κικέρωνος Ῥωμαίων Κάτων ἢ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου*. in f. 30^r haec subscriptio legitur: *Τέλος τὸ περὶ γήρως τοῦ Κικέρωνος*, cui haec verba adiecta sunt: *Κόσμον Κογκίνου ἐκ τῶν τῆς πῆννης Κομήτων κτῆμα*. de hoc codice — praeter M. Fava, Codices Latini Catinenses, SIFC 5, 1897, 435; G. Tamburini, Inventari dei manoscritti delle R. R. Biblioteche Universitaria e Ventimiliana di Catania, Firenze 1914, 31, necnon E. Mioni, Catalogo dei manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane, 1, Roma 1964, 49 — praesertim scripsit G. Salanitro, Teodoro Gaza e Cicerone (a proposito di un codice greco contenente la traduzione di Teodoro Gaza del *de senectute* ciceroniano), Sic. Gymn. 21, 1968, 76—92.

Laurentianus plut. LXXX 27 (Biblioteca Medicea-Laurenziana, Firenze), saec. XV, chartaceus, miscellaneus, in octavo minori, lin. 26, ff. 36.

M. Tullii Ciceronis liber *de senectute* in Graecum a Theodoro Gaza translatus ff. 4—36 comprehenditur. inscriptio: *Μάρκον Τυλλίον Κικέρωνος Κάτων ἢ περὶ γήρως πρὸς τὸν Ἀττικὸν μετενεχθεὶς ὑπὸ Θεοδώρου*. nulla subscriptio. codicem descripsit A. M. Bandinius, Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae, 2, Florentiae 1774—1777, 216.

Laurentianus plut. LVIII 33 (Biblioteca Medicea-Laurenziana, Firenze), saec. XV, chartaceus, miscellaneus, in quarto maiori, lin. 30, duplici manu exaratus, ff. 148.

Librum Ciceronis *de senectute*, a Gaza translatus, folia 133^r—148^r continent; Gazae interpretationi haec inscriptio praepositur: *Κάτων ὁ μείζων τοῦ Κικέρωνος ἦτοι περὶ τοῦ γήρως*; sequitur (f. 148^r) haec subscriptio: *Τέλος τοῦ περὶ γήρως Κικέρωνος*. huius codicis descriptio in A. M. Bandinii catalogo 484 inveniri potest.

Laurentianus conv. soppr. 164 (Biblioteca Medicea-Laurenziana, Firenze), saec. XV, chartaceus, miscellaneus, alt. mm 300, lat. mm 200, lin. 29, ff. 164; fuit Petri Candidi Camaldolensis, non paucas notas Angeli Politiani in margine praebet.

ff. 1^r—17^v Ciceronis dialogum *de senectute* a Gaza Graece redditum amplectitur, cui haec inscriptio praecedit: *Μάρκον Τυλλίον Κικέρωνος Ῥωμαίων διάλογος περὶ γήρως. Κάτων περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου*. subscriptio deest. descripserunt N. Festa — E. Rostagno, Codices Graeci Laurentiani, SIFC 1, 1893, 164—165.

PRAEFATIO

- L** Lugdunensis Gr. 1486 (Bibliothèque de la Ville, Lyon), saec. XV, chartaceus, alt. mm 298, lat. mm 215, lin. 30, ff. 41.

Continet tantum M. Tullii Ciceronis dialogum *de senectute* a Gaza Graece versum, cuius haec inscriptio: *Μάρκων Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίου διάλογος περὶ γήρως. Κάτωι ἡ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου.* subscriptio deest. huius codicis primus possessor fuit Ioannes Huguetan (ut folio custodiae in fine posito docemur); postea hic codex in possessionem Antoni Cellier venit, qui eum donavit Collegio Lugdunensi SS^{ae} Trinitatis Societatis Iesu (ut in ima parte primi folii legitur). notitiae de hoc libro inveniuntur apud A. F. Delandine, *Manuscripts de la Bibliothèque de Lyon*, Paris 1912, 462–463.

- Lv** Leidensis Vulc. Gr. 2 (Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae, Leiden), saec. XV^{ex}, chartaceus, miscellaneus, ff. 164, duobus partibus constans: I (ff. 1^r–142^v) alt. mm 265, lat. mm 175, lin. 30; II (ff. 143^r–164^v) alt. mm 235, lat. mm 135, lin. 39.

Inter ff. 128^r–141^v comprehenditur Gazae interpretatio, cui haec inscriptio praeposita est: *Μάρκων Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίου διάλογος περὶ γήρως. Κάτωι ἡ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου.* textum nulla subscriptio sequitur. hunc codicem descripsit P. C. Molhuysen, *Codices manuscripti Vulcaniani*, 2, Leiden 1910, 2.

- M** Monacensis 289 (Bayerische Staatsbibliothek, München), saec. XV, membranaceus, miscellaneus, in quarto, lin. 27, ff. 36. possessus est a M. Brennio et A. Occone; non paucas exhibet notas a M. Marullo in margine adpositas.

Ciceronis dialogus *de senectute* in Graecum translatus traditur ff. 1^r–24^r hac inscriptione praeposita: *Μάρκων Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίου διάλογος περὶ γήρως ἐπιγραφαὶς Κάτωι ὁ μείζων ἡ περὶ γήρως ἐρμηνεία Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶτταν μετενεχθεὶς.* sequitur (24^r) haec subscriptio: *Τέλος. περὶ γήρως τοῦ Κικέρωνος ἐρμηνεία Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ εἰς Ἑλληνισμὸν μετενεχθεὶς.* de hoc codice consulas I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae Bavaricae, Monachii 1806*, 212, necnon Ph. C. Hess, XX–XXI.

- Ma** Matritensis Gr. 4790 (olim 34) (Biblioteca Nacional, Madrid), saec. XV, chartaceus, miscellaneus, alt. mm 275, lat. mm 205, lin. 30 plerumque, ff. 203.

Gazae translatio folia 100^r–118^v occupat. nulla inscriptio; hanc subscriptionem legimus: *Τέλος τοῦ περὶ γήρως Κικέρωνος ὁ μετῆνεγκε Θεόδωρος ὁ Γαζῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν.* Constantini Lascaris manu exaratus Messanae est, ut docet subscriptio, quae in extremo folio 186 legitur: *Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρειος πόρος καὶ κτῆμα ἐν Μεσσήνῃ ἐκγραφέν.* hunc librum J. Iriarte, Regiae Bibliothecae Matritensis *Codices Graeci Manuscripti*, 1, Matriti 1769, 134–140 descripsit (vd. etiam M. Richard, *Manuscripts grecs d'Espagne*, *Bulletin de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes* 1954, 71).

- O** Oxoniensis 165 (Bodleian Library, Oxford), saec. XV, bombycinus, miscellaneus, in folio, lin. 31, ff. 170.

Liber *de senectute*, per Theodorum Gazam (non per Maximum Planudem, ut in catalogo infra laudato legitur) Graece conversus, ff. 119^r–135^v continetur. inscriptio deest; haec autem est subscriptio: *Τέλος τοῦ περὶ γήρως Κικέρωνος.* de hoc codice cf. *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Bodleianae*, Oxford 1958, 279–280.

PRAEFATIO

Parisinus Gr. 2071 (Bibliothèque Nationale, Paris), saec. XV, charta-**P** ceus, in quarto, lin. 19, ff. 50.

Hic codex a Georgio Hermonymo exaratus Ciceronis librum *de senectute* Graece conversum a Theodoro Gaza (non a Maximo Planude, ut in catalogo infra laudato perperam scriptum est) tantum continet. inscriptio haec: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίων διάλογος περὶ γήρως. Κάτωρ ἢ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου.* subscriptio deest. cf. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits du fonds grec*, Paris 1880, 187 (vd. etiam Ph. C. Hess V—VI).

Parisinus suppl. Gr. 66 (Bibliothèque Nationale, Paris), saec. XV/**Q** XVI, chartaceus, miscellaneus, in quarto, lin. 24, ff. 150.

Gazae interpretatio ff. 121^r—150^v comprehenditur. haec est inscriptio: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίων Κάτωρ ἢ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου.* nulla subscriptio sequitur. hunc librum memoravit H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits du supplément grec de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1883, 212.

Parisinus suppl. Gr. 526 (Bibliothèque Nationale, Paris), saec. XVI, **R** chartaceus, miscellaneus, in octavo minore, lin. 15, ff. 157.

Gazae interpretatio Graeca ff. 1^r—12^v continetur. haec est inscriptio: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίων Κάτωρ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου.* nulla subscriptio. de hoc codice vd. H. Omont, *Inventaire sommaire* 273.

Turicensis C 136 (Zentralbibliothek, Zürich), saec. XV, chartaceus, **T** miscellaneus, alt. mm 167, lat. mm 118, lin. 36, ff. 135.

Gazae interpretatio ff. 73^r—87^v continetur; haec inscriptio: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίων Κάτωρ ἢ περὶ γήρως ὃν ἐρμήνευσε Θεόδωρος Θεσσαλονικεὺς τῆς τῶν Γαζαίων οἰκίας.* haec subscriptio: *σὺν θεῷ τέλος. Ὡδολφος Πρόβος ὁ Φρήσιος ἔγραψε.* hunc codicem Ferrariae scriptum esse ex verbis in cooperculo anteriore exaratis colligitur. de hoc codice praeter L. C. Mohlberg, *Mittelalterliche Handschriften*, Zürich 1961, 64. 363 vd. praesertim G. Salanitro, *Il codice zurighese* 320—323.

Rheno-Traiectinus 4 (Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Utrecht), **U** saec. XVI^{ln}, chartaceus, in quarto, lin. 25, ff. 31. possessor fuit Io. Sambucus, ut in f. 1^r scriptum est.

Continet tantum Ciceronis librum *de senectute* in Graecum conversum a Theodoro Gaza, cui haec inscriptio est praemissa: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Κάτωρ ἢ περὶ γήρως. Ἑρμηνεία Θεοδώρου.* in f. 31^r legitur haec subscriptio: *Τέλος τὸ περὶ γήρως τοῦ Κικέρωνος.* de hoc codice cf. P. A. Thiele — A. Hulshof, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*, 1, Utrecht 1887, 2.

Vaticanus Gr. 1463 (Biblioteca Apostolica, Città del Vaticano), **V** saec. XV, chartaceus, miscellaneus, in quarto, plerumque lin. 28, ff. 217.

Gazae translatio ff. 196^r—217^r continetur; haec est inscriptio: *Μάρκον Τυλλίου Κικέρωνος Ῥωμαίων διάλογος περὶ γήρως ἐπιγραφεὶς Κάτωρ ὁ μείζων ἢ περὶ γήρως Ἑρμηνεία Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶτταν μετενεχθεὶς,* haec subscriptio: *Τέλος περὶ γήρως τοῦ Κικέρωνος Ἑρμηνεία Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ εἰς Ἑλληνισμὸν μετενεχθέντος.* hic liber descriptus est in catalogo manuscripto, quem

PRAEFATIO

curavit Hieronymus Amati (Inventarium codicum Vat. Graec. 993—2160, Città del Vaticano, 407); vd. etiam J. Bignami Odier, *La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI*, Città del Vaticano 1973, 112 et passim.

Priusquam horum codicum cognationes illustrem, de haud paucis editionibus quae Gazae interpretationem tradunt breviter dicam: prima Venetiis apud Aldum anno 1517 in lucem prolata est; deinde aliae editiones (de quibus vd. conspectum siglorum et notarum) saepe una cum textu Latino in vulgus emissae sunt, nulla praefatione nec ullo apparatu instructae, omnes fide unius codicis nisae (i. e., ut videtur, Parisini Gr. 2071) et vitiis mendisque variis necnon pluribus typothetarum erroribus foedatae. de editione Goeziana (a. 1801), quae, ut patet, eodem codice nititur, satis sit observare Graeca verba tam mendose esse expressa, ut haec editio corruptissima et fere inutilis sit habenda. qua re Philippo Carolo Hess operae pretium visum est Gazae opusculum emendatius edere: quod a. 1833 factum est. praeterea ille v. d., qui ope eiusdem codicis¹⁾ veterumque editionum nisus est, primus Gazae translationem commentario et verborum indice notabilium instruxit. qua editione quamquam usque ad nostram aetatem philologi usi sunt, tamen ea nec in textu nec in commentario nec in indice optatis virorum doctorum nostrae aetatis respondet: nam primum, quod ad textum attinet, Philippum Carolum Hess alii non minus sedecim codices laturerunt, quos ipse, ut supra dixi, et repperi et inspexi et contuli (ex quo fit ut inter illius viri docti editionem et nostram — scilicet praetermissa alterius recensionis collatione — plures discrepantiae extent); deinde, quod ad commentarium spectat, siquidem nonnulla ille haud spernenda adnotavit, quibus nos quoque usos esse candide fatemur, tamen haud pauca correximus; quod denique ad verborum notabilium indicem attinet, is gracilior sane lectoribus apparebit, si eum cum indicibus locupletissimis quos huic editioni addidimus comparare velis.

Sed ad codices redeamus. duplicem huius libelli recensionem ad aetatem nostram pervenisse et in hac praefatione (vd. supra p. VII sq.) et iam alibi²⁾ codice quodam adhuc neglecto nisus indicavi; praeterea utramque recensionem ab ipsius Gazae manu, viri elimandi et castigandi scripta sua studiosissimi, profectam esse probabilibus, nisi fallor, argumentis firmavi.³⁾ re vera ad duas operis recensiones agnoscendas potius quam rationes ad codicum speciem ac formam pertinentes plurimum valent

1) Re vera Ph. C. Hess in editionis suae appendice varias quoque lectiones, quas codex Monacensis 289 praebet, exscripsit.

2) Cf. S⁶ passim.

3) Cf. S⁵ 284—296.

PRAEFATIO

crebrae discrepantiae inter codicem quem Turicensem (T) appellavi et ceterorum congeriem (ω), quarum quoddam specimen hic affero¹⁾ (numeri, ut solet, ad paragraphos pertinent):

Τ	ω
1 βαρύτερον	χαλεπώτερον
2 ἐπιόντος	ἐπερχομένου
3 αὐτόν	τόνδε
4 ἐαυτούς	σφᾶς
5 ἀτέχνον	ῥαθύμου
6 βουλόμεθα	προθυμούμεθα
7 δίχα	ἔξω
10 ὥσπερ	καθάπερ
10 περὶ	ὑπὲρ
10 ἀλούσης	ἐαλιοκυίας
12 ἐξοχώτερος	βελτίων
13 παρειλήφμεν	πυνθανόμεθα
14 ἰδίας	σφετέρως
14 καλῶς	εὖ
14 αὐθις	τὸ δεύτερον
14 φωνῇ μεγάλῃ	εὐφώνως
14 πλευρῶν εὐπορίαι	εὐτόνως
15 ποιεῖ	ἀπεργάζεται
16 πάνυ	λίαν
17 ἄλλοι	ἕτεροι
20 ὑπὸ	παρὰ
22 ἰδίων	οἰκείων
24 φησὶν	ἔφη
26 ἀπρακτον	ἀργόν
27 ἰσχύος	εὐτονίας
30 ἱερωσύνης	ἀρχιερωσύνης
31 ἄγαν	λίαν
32 αἰροίμην	ἐλοίμην
33 εὐσταθοῦς	ἐμβριθοῦς
37 παῖδες	τέκνα
38 ἀποδέχομαι	ἐπαινῶ
38 σύγκλητον	βουλήν
39 κακηγορία	βλασφημία
39 παλαιὸν	ἀρχαῖον
41 μεγίστην	πλείστην
43 ζητοῖτο	μαστεύοιτο
46 μετέρχεσθαι	μετιέναι
48 ἀσμενότερον	ἡδιον
50 ἀμφὶ	ὑπὲρ
51 ἀναθυμιάσει	νοτίδι
52 μάθοιτε	εἰδῆτε
53 δριμύτατος	στρουφνότατος
53 ἐργασία	θεραπεία
54 ἡλικίαις	ἔτεσι
56 ἐρχομαι	μέτειμι
58 κύβους	πεπτούς

1) Omnes autem discrepantias, vel minimas, in opusculo meo saepius laudato (S⁶ 326 – 334) commemoravi.

PRAEFATIO

T

61	ἐνιζε
65	γλυκύτερα
67	ἐπανερχομαι
71	χρηστών
73	βούλεται
75	μακρᾶς
81	ἐπισκεψόμεθα
83	μωρότατος
84	ἀπελεύσομαι
85	δοκιμάσαι

ω

ἐπεκάθιζε
ἡδίω
ἐπάνειμι
ἀγαθῶν
ἐθέλει
πολλῆς
θεωρῶμεν
ἀβελτερώτατος
ἄπειμι
ἐπαινέσαι

Quibus lectionibus attente perpensis procul dubio duas recensiones extare mecum consenties: alteram, quam vocabo β, ab uno codice T exhibitam, alteram, quam siglo α indicabo, a reliquis codicibus traditam. quo autem facilius decerni possit utra recensio potior sit (ideoque recentior), quasdam utriusque recensione lectiones, ratione textus Ciceroniani habita¹⁾, invicem conferre oportet:

	α	β
1 <i>adfatur</i>	εἶρηκεν	λέγει
2 <i>volō</i>	ἀξιῶ	ἐθέλω
3 <i>tam facile</i>	ῥαδίως	ῥαδίως οὕτω
4 <i>omnes optant</i>	εὐχονται πάντες ἄνθρωποι	εὐχονται πάντες
7 <i>aequalium meorum</i>	ἀνδρῶν ἡλικιωτῶν ἐμῶν	ἐμῶν ἡλικιωτῶν
11 <i>audiente</i>	παρόντος	ἀκούοντος
13 <i>Panathenaicus</i>	Παναθηναϊκόν	Παναθηναϊκόν
13 <i>scribens mortuus est</i>	ἐτελεύτησεν	γράφων ἐτελεύτησεν
19 <i>num</i>	μή	μῶν
41 <i>maxima</i>	πλείστην	μεγίστην
44 <i>quorsus</i>	τί	πρὸς τί
44 <i>tibicine</i>	αὐλῇ	αὐλητῇ
56 <i>rerum omnium</i>	πάντων	πάντων πραγμάτων
70 <i>fabula</i>	ἅπας ὁ μῦθος	ὁ μῦθος
77 <i>ego</i>	ἐγὼ γάρ	ἐγὼ
78 <i>Platonis fere</i>	Πλάτωνος	Πλάτωνος σχεδόν τι
82 <i>labore</i>	πραγμάτων	πόνου

Quid plura? si ad Ciceronis textum spectamus, primo quidem obtutu non solum exemplari propiores sed etiam correctiores emendatioresque lectiones recensione β haud dubie apparent. illa autem interpretatio quae correctior emendatioresque est vix meo iudicio antiquior aestimari debet: ergo recensio β, nisi omnia me fallunt, novam, recensio α antiquam Gazae interpretationem praebeat. tamen non modo novam sed etiam antiquam edere metaphrasim nostrum philologorum munus esse

1) Textum Latinum hic adhibitum a Paulae Venini editione Paraviana (Aug. Taurinorum 1959) recepi.

censui, eo magis quod aliquis de temporis ratione, quam modo institui-
mus, dubitare possit.¹⁾ non enim negaverim recensionem α nonnumquam
elegantiorē quam β videri ideoque recentiorē iudicari posse.²⁾ scito
igitur me sigla α et β non elegisse ut temporis ordinem denotarem, sed
typographicam tantum secutum rationem.

Nunc ad cognationes inter singulos manuscriptos recensionis α bre-
viter illustrandas transeamus. septemdecim vero codices huius recensio-
nis, ut primo obtutu patet, inter se magna adfinitate sunt coniuncti;
tamen in iis, si ad errores et lacunas communes spectamus, tres familiae
agnosci possunt: (a) **BLLvP**; (b) **CGMaO** (quibus saepe sive **Q** vel **U** sive
uterque congruunt); (c) **MV**; cf. praecipue:

3 Σκηπίωνα **BLLvP**
6 πρῶτον **BLLvP**
7 δὲ om. **BLLvP**
9 βίον om. **BLLvP**
25 ὅτω — γε om. **BLLvP**
33 ἀλλ' — ὑμῶν om. **BLLvP**
33 παρέσχε **BLLvP**
34 τῆς — γήρα om. **BLLvP**
44 Λιβύων — πρῶτος **BLLvP**

11 σωτηρίας **CGMaOQ**
14 νῦν om. **CGMaOQU**
25 ἡξιώθησαν **CGMaOQU**
59 ἀπογράφεται **CGMaOU**
64 γέρονσιν **CGMaOQ**
82 ὄροις om. **CGMaOU**

3 οὐχὶ **MV**
11 τοῖς ὅπλοις **MV**
18 ἐκεῖνος **MV**
19 ἐκάλουν **MV**
22 οἰκίαν **MV**
38 νεανίσκου **MV**

Non omnino tamen contaminationum expertes hac tres familiae
videntur, ut ex his coagmentis colligi licet quae omnia fortuito facta esse
haud verisimile est; vd. praecipue:

10 ἡλικία — προβεβηκότα om. **BBrHLvMP**
12 ἀπέλαβον **BCGLvMaOPU**
22 γὰρ — παραμένη om. **BrHLvMMaPQR**
28 φωνῆς — τῆς om. **MPR**
52 τρέπεσθαι **FLvMaP**
76 ἂν ἀπεργάζεται **BLPV**
76 ἐκκλησίας **BBrHLLvMP**

1) Cf. ex. gr. quae scripsit Henrica Follieri, ByzZ 71, 1978, 141, necnon ByzZ 74,
1981, 126.

2) De re cf. S⁵ 291–296 necnon S⁸ 201sq.

PRÆFATIO

Nullum vero stemma recensitionis α describere ipse conatus sum, cum contaminationes quas modo indicavi nullam certam codicum cognationem delineare sinant.

Priusquam denique cognationes inter Graecam interpretationem et textum Ciceronianum indagare ipse instituiam, de codicibus Latinis, qui dialogum tradunt, mihi paucis verbis attingendum esse videtur. in quibus, ut constat¹⁾, quodammodo duae potiores familiae distingui possunt, quarum prior codices **PV** (= **x**), altera **bLAD** (= **y**) complectitur. Gaza et in α et in β consensum harum familiarum saepissime sequitur; tamen et cum **x** (contra **y**) et cum **y** (contra **x**) nonnumquam consentit.²⁾ Noster ex. gr. hisce locis **x** sequitur:

x	y	Gaza
1 <i>enim mihi</i>	<i>enim</i>	γάρ τοι κάμοι [γάρ μοι (β)]
10 <i>deinde aedilis quadriennio post factus sum praetor</i>	om.	καὶ . . . ἑπαρχος [στρατηγός (β)] ἀπεδείχθη
23 <i>num Homerum post Gorgiam transponitur</i>	nulla transpositio	καὶ Γοργίαν, μὴ [μῶν (β)] Ὀμηρον
36 <i>utendum exercitationibus modicis, tantum cibi et potionis</i>	om.	γυμνασίους . . . παρεκτέον
38 <i>sed ut possim, facit acta vita</i>	om.	δύνασθαι . . . βίος
57 <i>dicam</i>	<i>dicamus</i>	εἶπω

His vero locis cum **y** consentit:

x	y	Gaza
19 <i>cum simul</i>	<i>cum</i>	ἐπειδὴ
20 <i>in Naevi posteriore libro</i>	<i>in Naevi poetae ludo</i>	ἐν . . . παιδιᾷ
29 <i>relinquimus</i>	<i>relinquemus</i>	καταλείψομεν
55 <i>in hanc vitam</i>	<i>in hac vita</i>	ἐν . . . βίῳ
57 <i>vinearum olivorumve</i>	<i>vinearum olivorumque</i>	ἀμπέλων τε καὶ ἐλαίων

Praeterea Gaza contra consensum fere omnium codicum, quo 'vulgata' efficitur, bonas quasdam lectiones, quas codices plerumque deteriores praebent, secutus est³⁾; cf. ex. gr.:

vulgata		Gaza
28 <i>compta</i>	Q <i>composita</i>	εὐσύνθετος
65 <i>morum</i>	D <i>moris</i>	ἥθους

1) Vd. Paulae Venini editionem VII—XI (unde codicum Latinorum sigla accepi) et P. Willeumier, Les manuscrits principaux du *Cato Maior*, RPh 3, 1929, 43—63.

2) Non pauca alia exempla in huius editionis commentario collegi.

3) Nonnulla alia exempla in opusculis meis reperiuntur: (a) S¹ 291—298; (b) S² 87—90; (c) S⁴ 622—631, necnon in huius editionis commentario.

PRAEFATIO

65 <i>natura</i>	R	<i>aetas</i>	<i>βίος</i>
70 <i>sapientibus</i>	V²	<i>sapienti</i>	<i>σοφῶ</i>
84 <i>solos</i>	R	<i>solum</i>	<i>μόνον</i>

Deteriores autem lectiones ex deterioribus codicibus interdum sumpsit¹); cf. ex. gr.:

vulgata	Halmii	Gaza
1 <i>Flaminium</i>	BI <i>Flaminium</i>	<i>Φλαμίνιον</i>
1 <i>Tite</i>	E <i>Attice</i>	<i>Ἀττικέ</i>
14 <i>Caepione</i>	EIR <i>Scipione</i>	<i>Σκηπίωνος</i>
36 <i>comicos</i>	C <i>comicus</i>	<i>ὁ κωμικός</i>
50 <i>Naeuius</i>	dett. <i>Ennius</i>	<i>Ἐννιος</i>
59 <i>rite</i>	BEIRS <i>recte</i>	<i>ὀρθῶς</i>
83 <i>Peliam</i>	BSRE <i>pilam</i>	<i>σφαῖραν</i>

Brevi praecidam: Gazae translatio non ex uno, sed e multis codicibus libat; mea quidem sententia Gazam codicem quendam cui variae lectiones ab aliis codicibus manantes adpositae erant secutum esse verisimile est; hic autem codex non in deterioribus habendus est, quod optimas lectiones nonnumquam praebat: ergo Gazae interpretatio Graeca, ut alibi demonstravi²), viro illi philologo qui in edendo Cicerone critici partes strenue tueri velit non est neglegenda.

Reliquum est ut de huius editionis structura dicamus. praefationem ex ordine sequuntur, ut solet, primum Conspectus librorum et Conspectus siglorum et notarum, deinde utriusque recensionis (α et β) textus cum apparatu critico, cui commentarium postposui; ad voluminis finem duos Indices verborum (Graeco-Latinum et Latino-Graecum) addidi, in quibus componendis aptas regulas, quas infra p. 88 singillatim illustravi, secutus sum.

Quod ad textum constituendum attinet, ad hanc praecipue rationem me conformavi, ut, quantum fieri posset, eum ad sinceram scripturam codicum reducerem, minime tamen neglegens in dubiis lectionibus, et praesertim in verbis supplendis, Ciceronis exemplar.

Apparatum autem criticum recensionis α quam amplissimum esse volui, quippe cui subsidia omnia ad textum intellegendum suppeditanda essent (quam ob rem ne lectiones quidem e scribarum inscitia vel oculorum lapsu exortas omisi); in apparatu critico recensionis β menda praecipua in quae librarius incidit enotare mihi in animo fuit.

1) De hac re fusius egi in S⁹ 860sq. et in commentario. quod autem ad has lectiones attinet, codicum sigla editionis quam curavit Carolus Halm (Turici 1861²) secutus sum, cuius editio locupletior est quam Paulae Venini.

2) Vd. supra p. XVI n. 3.

PRAEFATIO

Quod ad orthographiam spectat, haec dicenda sunt: accentuum, spirituum, apostrophorum, coronidum notas aliaque minoris ponderis orthographica, quae meo quidem iudicio mero librariorum arbitrio tribuenda esse viderentur, tacite emendavi et ad communis usus normam redegi; de ceteris maioris momenti discrepantiis (velut ex. gr. $\sigma\sigma/\tau\tau$, σ/ξ), exceptis crebris iotacismi erroribus, auctoritati codicum plerumque obsecutus sum, quod saepe incertum est utrum traditae formae ad auctorem ipsum redeant necne.

Denique in commentario praecipue enotantur: (a) discrepantiae, quae maioris momenti mihi visae sunt, inter recensionem α et β , Ciceronis textus ratione habita, ut decerni quoque possit utra recensio potior sit (quamquam talia fortasse sub iudice semper manebunt: cf. supra p. XIVsq.): notabiliores tantum significantur quae vel ad inversiones in verborum ordine vel ad omissiones vel ad additamenta pertinent, necnon quae ad singulas lectiones spectant (de minoris momenti discrepantiis — praeter illas scilicet quae ad orthographiam spectant — videas, quaeso, indices verborum); (b) discrepantiae maioris quidem ponderis inter Graecam translationem et textum Ciceronianum, ut in primis codices Latini, quos praeter 'vulgatam' Gaza secutus sit, agnosci possint; (c) loci vexati (i. e. expuncti vel suppleti vel emendati); (d) loci qui, si ad verborum sententiam respicimus, obscuri prima facie videntur (plerumque agitur de versibus Ennii, Naevii et Caeciliii a Gaza in Graecum conversis et hic illic a Iosepho Scaligero castigatis); ipsos Italice vertere, quo magis perspicui fierent, mihi visum est; (e) loci a Gaza in Graecum improprie vel parum accurate redditi, necnon qui, viro docto Philippo C. Hess frustra repugnante, recte translati sunt (praesertim si ad tardae Graecitatis linguam spectamus); (f) novae lectiones Latinae quas, si Gazae auctoritate nitamur, coniectura assequi possumus.

Quod ad Ciceronis textum adhibitum in commentario attinet, Paulae Venini editionem Paravianam, unde codicum Latinorum sigla recepi, secutus sum (praeterea tertiam Parisinam editionem viri docti P. Wui-leumier inspicere numquam praetermisi); tamen perpetuo in oculis meis est versata, quippe quae locupletiore uberioremque apparatus criticum praebeat, antiqua editio a Carolo Halm parata: lectiones quae in Halmii tantum apparatu critico reperiuntur, editoris siglis usus eiusque nomine addito attuli. praeterea siglis (α) aut (β), quae verbis vel locutionibus Graecis postposui, locos qui tantum in recensione α aut β inveniuntur significavi; hoc autem signo] usus sum quotienscumque verba Graeca ab utraque recensione tradita sunt. denique omnes editores et viri docti in conspectu librorum laudati nudis nominibus in commentario indicantur.